

ARBETSMILJÖ

FONDENS

SAMMANFATTNINGAR

1195

Arbetets delning

Stocka sågverk under omvandling 1856–1900

För innehållet i sammanfattningen svarar Alf Johansson, Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala Universitet, Box 513, 751 20 Uppsala, tel 018-15 54 00.

Pnr 79-3720 Arbetsorganisation med inriktning på produktionsteknik/tekniska förändringar (63); Arbetslivsforskning, psykosociala problemområden, övrigt (69) Juni 1988

Arbetets delning: den klassiska frågan

Alltsedan 1800-talets början har begreppet arbetsdelning (på eng division of labour) använts av historiker och ekonomer för att fånga förändringar i den mänskliga aktivitet vi kallar för arbete. Man har alltsedan Adam Smiths dagar tänkt sig att ett ursprungligt arbete med tiden delats upp i fler och mer specifika arbetsuppgifter. Var och en av arbetarna har till följd av denna arbetsdelning tilldelats alltmer begränsade och specifika uppgifter.

Förklaringarna till utvecklingen har varit den vinst i tid som företagen kunnat göra i produktionen och den ökade skicklighet i arbetet som ansetts följa av arbetarens specialisering. Också den lägre lönekostnad som en mindre allroundkunnig och yrkesskicklig arbetarkår betingat har nämnts som en viktig faktor bakom utvecklingen.

Med Karl Marx' analys av det kapitalistiska lönearbetet i industrin tillfördes nya aspekter på drivkrafterna bakom den pågående arbetsdelningen. Det behov av kontroll och disciplin som utmärkte detta arbete innebar att arbetsdelningen också var en delning av makten över arbetet. Arbetet sönderdelades visserligen alltmer i speciella arbetsuppgifter, såsom Adam Smith och de klassiska ekonomerna hävdade, men det delades också alltmer med avseende på makten och inflytandet över arbetets bedrivande och över arbetsprestationerna. Arbetet delades "horisontellt" men också "vertikalt".

Över den stora mängden av specialiserade delarbetare växte med tiden fram en överbyggnad av arbetsplanerare, kontrollörer och arbetsledande pådrivare. Med Marx' bildspråk utvecklades med tiden en arbetsorganisation där de "meniga" indu-

striarbetarna över sina huvuden fick en växande grupp "industriofficerare".

I den diskussion om det industriella arbetets långsiktiga förändring som förts under de senaste åren har dessa klassiska tankegångar varit ledande. Det tema som dominerat debatten har varit arbetsdelningstemat.

Det är inte fel att påstå att det rätt relativt stor enighet om att de båda beskrivna tendenserna styrte industriarbetets utformning under åtminstone 1800-talet och de inledande decennierna av 1900-talet – specialisering och hierarki.

Mindre enighet har rätt om färdriktningen under de senaste decennierna. Allt fler röster hävdar, att utvecklingen nu är på väg åt ett annat håll, bort från uppstyckade, monotona och innehållslösa jobb och fram emot en decentraliserad arbetsorganisation, mindre toppstyrning, ett vidare arbetsinnehåll för den enskilde arbetaren och större möjligheter för den enskilde att påverka det egna arbetets uppläggning. Den alltmer komplicerade tekniken i arbetet kräver det; kravet på engagemang och intresse från arbetarens sida ställs allt högre; kravet på medinflytande över arbetet och en värdig arbetsmiljö från arbetarens sida gör det nödvändigt osv.

Mot denna tolkning hävdas å andra sidan att kravet på arbetsdelning, förenkling och kontroll från företagsledningens sida ligger kvar. Också de nya tekniska miljöerna kommer att med tiden drabbas av dessa tendenser. På datorarbetsplatserna sker också uppdelningar, förenklingar och uppbyggande av kontroll i hierarkiska system – fast utvecklingen är ännu så länge inte fullt tydlig.

Arbetsdelningen, fattad både som uppdelning och specialisering av enskilda arbetsuppgifter och som en fördelning av makt och inflytande över arbetet, har spelat en central roll i den historiska forskningen om det industriella arbetets förändring emedan den beskriver förutsättningarna för och möjligheterna till samverkan mellan de anställda i en viss arbetsprocess och anger vilka möjligheter de enskilda arbetarna har haft att utöva inflytande över sitt eget arbete och sin egen arbetsprestation. Den säger något väsentligt om arbetarnas ställning i

och makt över arbetsprocessen. Därför är arbetsdelningsbegreppet centralt i den nutida forskningen kring arbetets förändring i historien.

Varför ett 1800-talssågverk?

Syftet med denna undersökning av arbetet vid Stocka sågverk under 1800-talet har varit trefaldigt:

dels att analysera och beskriva de olika dimensionerna av arbetsdelningen i arbetsprocessen;

dels att analysera de betingelser och det spel av krafter som lett fram till förändringarna – att söka förklara förändringarna – och

dels att dra slutsatser om och på vilket sätt sågverksarbetarnas ställning i arbetsprocessen förändrades under 1800-talet.

Valet av ett svenskt exportsågverk och dessa frågeställningar har styrts av följande överväganden:

För det första så har diskussionen om det kapitalistiska lönearbetets förändring under 18- och 1900-talen hittills i allt för ensidig grad inriktats på den rent fabriksmässiga produktionen, på den typ av arbeten som inneburit hantverkslokalens omvandling till fabrik. Diskussionen har alltför ensidigt kretsat kring förhållandet mellan arbetare, verktyg och maskiner i arbetsprocesser bundna till fasta lokaler. Marx' och de klassiska ekonomernas fixering vid hantverksarbetet och fabriksarbetet har präglat historikernas diskussion av förändringen av det kapitalistiska lönearbetet ända fram till våra dagar. Den moderna socialhistorien har i motsats till denna tradition allt mer betonat mångfalden i produktionens och arbetets övergångsformer.

Vi bör också kunna säga, att de till sysselsättningsnumerären och den ekonomiska omsättningen dominerande sektorerna i den svenska ekonomin så långt som ett decennium in på 1900-talet inte utgjordes av produktion i fabriksform. Jordbruksarbete, skogsarbete, sågverksarbete, byggnads- och anläggningsarbete osv drog fram till början av 1900-talet större skaror människor in i kapitalistiska anställningsvillkor än det fabriksmässiga arbetet gjorde.

De många stora exportsågverk som under 1800-talets andra hälft växte upp längs norrlandskusten betraktas i denna undersökning varken som manufakturer eller fabriker. Några utmärkande drag för sågverken var det manuella utarbetet, arbete i växlande former på stora ytor, förekomsten av ett flertal olika arbetsplatser där olika arbeten pågick i från varandra mer eller mindre oberoende rytm, de starka säsongvariationerna och frånvaron av en för alla anställda gemensam arbetssäsong och tom daglig arbetstid, därmed också en stor variation i anställningstidens längd för olika arbetare, i deras anställningstrygghet osv.

Det bör i sammanhanget påpekas att också det fabriksmässiga arbetet långt in på 1900-talet ofta mycket mer än vad som framgår av diskussionen forskarna emellan präglats av utarbete och för olika grupper av arbetare starkt skiftande arbetsförhållanden. Vid ett närmare studium av dessa arbetsprocesser visar det sig ofta att den stora majoriteten av arbetarna inte uppehöll sig i verkstadslokalen eller vid bearbetningsmaskinerna. De var utarbetare, hantlangare, transportarbetare osv.

För det andra så var sågverkets produkter under hela denna undersökningsperiod i stort sett oförändrade: sågade plankor, battens och bräder i olika dimensioner, småvirke av avfallet samt träkol. Detta gör det möjligt att utifrån en ursprunglig och principiell skiss av bearbetningsgången och arbetsmomenten steg för steg följa förändringarna i teknik och arbetsorganisation och därmed steg för steg kunna kartlägga förändringarna i den "horisontella arbetsdelningen" – i viss mån därmed också i den "vertikala". I arbetsprocesser där produkterna ständigt växlar – i exempelvis sk mångsysslade verkstäder – är empiriska historiska undersökningar av arbetsdelningen svåra, för att inte säga ibland omöjliga, att genomföra.

Valet av ett exportsågverk har för det tredje också förestavats av det faktum att samspelet mellan arbetsplatsen och hemmet, mellan sfärerna för produktion och reproduktion, och betydelsen därav för arbetets utformning och organisation i den arbetshistoriska forskningen hittills inte till-

räckligt uppmärksammats. Traditionellt har historikerna behandlat dessa sfärer skilda från varandra. Först under det senaste decenniet har en omorientering påbörjats.

I denna undersökning studeras särskilt vid sidan av arbetsdelningens "horisontella" och "vertikala" aspekter också den "sociala arbetsdelningen". Frågan ställs vilka personer som sattes att sköta olika typer av arbetsuppgifter och efter vilka personella och sociala grunder det skedde. Den "sociala arbetsdelningen" så uppfattad undersöks med avseende på familjernas försörjningsförhållanden, arbetarnas hemorter, åldern och könet. Det föreföll naturligt att tänka sig att dessa faktorer i ett exportsågverk på 1800-talet i särskild grad skulle ge tydliga mönster i den sociala arbetsdelningen i arbetsprocessen. Sågverket byggde under samma period också upp sitt samhälle. Tillgången på arbetskraft, dess bosättning och försörjning blev faktorer av betydelse för hur även sågverkets ledning måste organisera arbetet.

Ett fjärde motiv till valet av ett exportsågverk gäller det rådande forskningsläget för sågverksindustrin. Denna industri har mer än någon annan industribransch i Sverige utforskats med avseende på löneförhållanden, arbetarnas levnadsförhållanden och folkomflyttningarna. Med tanke därpå är det förvånande att kunna konstatera att sågverkens arbetsplatser och arbetsprocesser ägnats praktiskt taget lika liten uppmärksamhet som annan industri.

Orsakerna till förändringarna i arbetsdelningen söks i denna undersökning i första hand i det komplex av ekonomiska, sociala och tekniska förhållanden som satte ramarna för verksamheten. Ytterst avgörande var sågverkets långsiktiga lönsamhetsekvation, enligt vilken utfallet i stora drag bestämdes av den stora råvarukostnaden (70 % av tillverkningskostnaden) och förmågan att få tag i råvara av rätt sort, till rätt mängd och vid rätt tid, av priserna och efterfrågan på världsmarknaden och sågverksledningens förmåga att anpassa sig till förändringar i dessa förhållanden.

Eftersom denna förmåga till flexibel anpassning i praktiken starkt påverkades av faktorer som årstid, väder, temperatur, till-

gång på arbetskraft under olika säsonger av året etc, måste också dessa mer konkreta förhållanden analyseras. Orsaksfaktorerna utgörs av ett komplex av ekonomiska, sociala, tekniska och av naturen givna konkreta förhållanden i samspel. De ekonomiska förhållandena har utgjorts de yttersta ramarna för verksamheten, medan de övriga mer direkt bestämt vilken faktisk arbetsdelning som kommit till stånd.

Eftersom ett sågverk under 1800-talet i mycket stor grad ständigt måste anpassa sig till – och hade mycket liten möjlighet att själv påverka – en rad av dessa faktorer kan deras betydelse för den faktiska arbetsdelningen tydligt åskådliggöras vid just ett exportsågverk.

Undersökningens uppläggning och metod

Undersökningen täcker perioden 1856–1900. Motivet för valet av denna period är att sågverksarbetet under 1870- och 1880-talen fick den tekniska och organisatoriska form det sedan skulle komma att behålla till mitten av 1900-talet. Det var under 1870- och 1880-talen som den arbetsdelning, som sedan kom att i sina huvuddrag bestå till 1900-talets mitt, etablerades.

I särskilda kapitel analyseras och beskrivs de ekonomiska förutsättningarna för sågverksproduktionen, framväxten av ett sågverkssamhälle, arbetskraftens rekrytering och sammansättning, produktionsvillkoren under olika säsonger av året, arbetets utläggning i tiden (av dagen och av året), de tekniska förändringarna i olika arbetsmoment, arbetets organisation, den "horisontella", "vertikala" och "sociala" sidan av arbetsdelningen samt frågan om den förfackliga kampen kring arbetsvillkoren (arbetsdelningen, lönerna och kontrollen över arbetsprestationen).

Till grund för analysen av arbetsdelningen ligger en systematisk studie av löneböckerna, mantalslängerna samt husförhörslängderna under tre olika undersökningsår under perioden. Samtliga anställda individers under varje löneperiod utförda arbetsuppgifter, bostadsort, ålder och kön har förts samman i datafiler.

Arbetsuppgifterna har getts en för samtliga undersökningsår konsekvent kodning ner till den lägsta möjliga nivå som materialet tillåter. Man kan därigenom följa varje enskild arbetares faktiskt utförda arbetsuppgifter samt hans förflyttning från arbetsuppgift till arbetsuppgift från löneperiod till löneperiod. Arbetsorganisationen, och den arbetsdelning som i praktiken rått vid ett visst givet tillfälle under året, kan därvid rekonstrueras.

Genom jämförande undersökningar av personuppgifterna i mantals- och husförhörslängderna kan grupper av arbetare, särskilt i kombinationen far-son-söner, även rekonstrueras där vissa personers arbeten anonymt förts in under den huvudperson som mottagit lönen för samtliga. Denna analys har begränsats till de vid sågverket och i den omgivande socknen fast boende arbetarna.

Det viktigaste materialet för undersökningen av de olika produktionsvillkoren har utgjorts av företagets bevarade räkenskapsmaterial, förvaltarens och disponentens mycket innehållsrika brevsamlingar samt av de årliga protokollen och berättelserna från stämman, styrelsen, disponenten och revisorerna. Den tekniska utvecklingen har kunnat följas genom avräkningsböcker, ritningar och kartor återfunna i en rad olika arkiv samt av tekniska handböcker.

Det faktum att den arbetsprocess som fanns på 1800-talets slut i princip varit densamma ända fram till 1900-talets mitt har också gjort det möjligt att utnyttja intervjuer bland äldre sågverksarbetare, dels för att formulera frågor under undersökningens gång och dels för att kontrollera rimligheten och sammanhangen i beskrivningar och slutsatser. De resultat jag kommit fram till i denna undersökning har regelbundet diskuterats i en studiecirkel bland äldre arbetare på Stocka sågverk.

Den "horisontella arbetsdelningen"

Tekniskt sett var förutsättningarna för en långtgående "horisontell arbetsdelning" och arbetsförenkling i sågverksarbetet under 1800-talets andra hälft stora: en kraftig

produktionsökning och en närmast standardiserad produktion talar för det. Resultaten går dock inte entydigt i den riktningen. På ett övergripande plan och betraktat som yrken och årsarbeten fanns en sådan tendens. Inom huvuduppgifterna, för de enskilda medlemmarna av arbetslagen, var dock utvecklingen motsägelsefull. För deltagarna i det fasta arbetslaget i sågningen, såglaget, kan man tydligt se en fortskridande uppdelning av de ursprungliga arbetsuppgifterna. Allt fler delade med tiden på uppgifterna inom arbetslaget.

För medlemmarna av arbetslagen i brädgården och i utlastningen var utvecklingen snarast den motsatta. Arbetslagen fick ett med tiden breddat arbetsinnehåll. Uppgifterna fördelades inte på ett ökat antal medlemmar. Lagen fick en allt större möjlighet att självständigt organisera och fördela arbetet inom laget. I dess åligganden kom med tiden att ingå uppgifter som tidigare fördelats på annan personal.

Den "vertikala arbetsdelningen"

Vad den "vertikala arbetsdelningen" beträffar är resultaten mer entydiga. Trots den kraftigt utökade driften och mångdubblingen av antalet anställda, främst under 1870-talet, utökades inte antalet icke-arbetande förmän eller faktorer. Med hänsyn till arbetarantalets ökning kan man i stället säga att deras betydelse klart minskade under 1880- och 1890-talen. Inte heller de personer som i övrigt var knutna till kontoret tog under denna tid över mera inflytande över arbetet. De var blott en handfull bokhållare med kamerala uppgifter.

Trots detta skedde dock en tydlig "vertikal arbetsdelning", och arbetet blev med tiden mer hierarkiskt organiserat. Det tog sig formen av hierarkier på arbetslagens nivå, bland den arbetande personalen. Arbetslagen delades genomgående upp i arbetande förmän, ordinarie lagmedlemmar och tillfällig hjälppersonal. Medan fasta arbetslag med tiden kom att ersätta mer tillfälligt organiserade grupper av arbetare, och medan arbetslagens självständighet i förhållan-

de till den icke-arbetande ledningspersonalen ökade, kom arbetsledningens funktioner att föras ner på arbetande förmän och ordinarie försägare. På denna nivå kom den också att byggas ut.

Den "sociala arbetsdelningen"

Den "sociala arbetsdelningen" uppvisar tydliga mönster och utvecklingstendenser. Den skiktning som ägde rum i arbetande förmän, ordinarie lagmedlemmar och hjälppersonal visade sig med tiden motsvaras av allt tydligare uppdelning av personalen efter bostadsort. Personer i förmänställning kom att återfinnas bland dem som bosatte sig på sågverksorten, medan de övriga, och särskilt hjälparbetarna, kom att rekryteras bland arbetsvandrarna.

Också den "horisontella" uppdelningen av uppgifter hade sin motsvarighet i den "sociala arbetsdelningen". Arbetslagen i sågningen bildades företrädesvis bland dem som bosatte sig på orten, medan arbetet i brädgården och i utlastningen blev uppgifter för arbetsvandrarna.

Denna sociala skiktning i arbetsprocessen hängde samman dels med arbetsperiodernas – och anställningens – längd i olika arbeten och dels med svårigheterna att strikt organisera ett stort antal människor i så skiftande och i tiden växlande arbetsuppgifter som vid ett sågverk. Företagets ledning och kontroll över arbetslagens arbete måste gå via de ordinarie anställda bofasta arbetarna, som därvid också fick de högst betalda arbetsuppgifterna.

Arbetsdelningen efter ålder kom med tiden att förstärkas. Det tog sitt uttryck i ett kraftigt ökat barnarbete – icke i ett minskat som ansetts ha varit den dominerande tendensen i industriarbete vid denna tid – och i en ökad skiktning efter ålder av olika arbetsuppgifter. Barnen användes till särskilda typer av arbetsuppgifter och till olika lättare hjälparbeten. Med stigande ålder kom med tiden också andra arbetsuppgifter att bli aktuella. Fram emot 1880-talet fanns tydliga ålderstrappor och karriärvägar utformade. Arbetsdelningen efter ålder kom

med tiden också att bli tydlig bland de vuxna arbetarna.

Arbetets delning efter kön uppvisar knappast några förändringar. Det var i stället fråga om en lösning och en skärpning av ett tidigare lagt mönster. De få kvinnorna hänvisades till tillfällighetsbetonade arbeten i utkanten av det löpande sågverksarbetet, särskilt till arbetsuppgifter av socialt och husligt innehåll åt sågverksledningen.

Arbetsdelningens drivkrafter

Vilka var då orsakerna och drivkrafterna bakom dessa mönster i arbetets delning vid Stocka sågverk under 1800-talet? I boken diskuteras hur en långt driven uppsplittring och "horisontell arbetsdelning" begränsades och motverkades av såväl det sätt på vilket marknaderna för råvaror, arbetskraft och färdiga trävaror fungerade som av de restriktioner som gavs av årstid och väderlek.

Med tiden snarare skärptes än mildrades ryckigheten i skeppningarna till följd av en rad faktorer utom det enskilda sågverkets kontroll: konkurrensen, köparnas stegrade krav mot sågverken, säsongernas förlängning och övergången till stora ångfartyg. Svårigheterna att organisera arbetet ökade i motsvarande grad. Sådana faktorer förklarar till stor del den låga mekaniseringsgraden i arbetsprocessen och den alltmer decentraliserade arbetsorganisationen. När sågverkens produktion antog karaktären av massproduktion kom deras arbetsorganisation att därför decentraliseras!

Bidragande till den decentraliserade arbetsorganisationen och den outvecklade arbetsdelningen var också sågverkets beroende av en viss garanterad tillgång på arbetskraft. För att få tillgång till arbetare då de som mest behövdes måste åtminstone kärntruppen bland dem beredas tillfälle till sysselsättning och försörjning också under lågsäsong – och det på villkor de själva delvis ställde!

Vid sidan av oregelbundenheten i säsongarbetet och i anställningen spelade också rekryteringen roll för uppkomsten av fasta och självständigt arbetande arbetslag. Arbetarna rekryterades i stor utsträckning

grupp- och lagvis. Dessa lag fortsatte att hålla samman också på arbetsplatsen.

Den "sociala arbetsdelningen" i arbetsprocessen har i denna bok till stor del setts ur de anställdas försörjningsperspektiv. Uppkomsten av en större grupp bofasta i sågverkssamhället från 1870-talets mitt innebar också en uppdelning av uppgifterna i arbetsprocessen på de båda huvudgrupperna bofasta och arbetsvandrare. Nödvändigheten att skapa årslånga försörjningar för sågverkssamhällets familjer styrde också arbetsdelningen efter ålder.

Ur ett sådant perspektiv borde också kvinnorna bland de bofasta med tiden ha spelat en större roll såsom sågverksarbetare än de gjorde. Uteslutningen av kvinnorna ur det egentliga sågverksarbetet visar att också andra faktorer fanns med i spelet – i det fallet en stark social konvention. Uteslutet är dock inte att också hemarbetets ökade krav, i takt med den alltmer forcerade sågverksdriften och i takt med det ökade arbetet för familjens medlemmar, spelade viss roll.

Den förändrade arbetsdelningen i sågverksarbetet har inte primärt varit resultatet av ett behov från företagets sida att steg för steg utöka kontrollen över arbetarna och deras arbetstempo. Den vertikala organisationen i arbetslagen ses i boken främst såsom orsakad av de högre kraven i arbetet i kvalitativt avseende. De huvudsakliga mekanismerna för ett högre arbetstempo låg snarast i en kombination av ackordslöner, lönedepressning och anställningspolitik.

Arbetsdelningen i arbetsprocessen blir i denna bok resultatet av såväl de yttre faktorer som varit bestämmande för sågverksproduktionen, de restriktioner naturen satt för verksamheten, behovet för människorna av sysselsättning och försörjning och slutligen av de tekniska förhållandena i själva arbetsprocessen. Undersökningen visar att de faktorer vi normalt brukar betrakta som yttre, och endast indirekt verkande betingelser, faktiskt på ett påtagligt och konkret sätt gripit in i och gestaltat arbetets utformning i det enskilda företaget.

Undersökningen visar hur dessa olika faktorer på ett komplext sätt samverkat med varandra för att skapa och förändra den

rådande arbetsdelningen. Arbetsdelningen framstår som resultatet av ekonomiska och sociala processer – den är själv en process i ständig omvandling – över vilka det enskilda företaget endast till mindre del kunnat bestämma – men där *också* arbetarfamiljerna och arbetarna som kollektiv på grundval av sina försörjningsbehov och arbetskraftsresurser ständigt påverkar dessa processer!

Arbetarens ställning i arbetsprocessen

Mot denna bakgrund framstår också arbetarnas ställning i arbetsprocessen, deras faktiska möjlighet att själva bestämma över hur arbetet skulle skötas, som resultatet av en rad faktorer i produktionen: tekniska, ekonomiska, organisatoriska och sociala. I tekniskt och kvalitativt avseende konstateras i boken att kraven på arbetarna med tiden – med den nya tekniken i sågningen, de stegrade kraven på sågutbyte och virkes-sortiment samt de stegrade anspråken från köparna på lastningen – snarare ökade än minskade.

Samtidigt ägde det rum en arbetsdelning i arbetsprocessen, enligt vilken en del av de maktpåliggande arbetsuppgifterna sköttes av de ordinarie arbetarna medan specialuppgifter av enklare karaktär hänvisades till icke-ordinarie extrainkallad arbetskraft. Samtidigt blev emellertid *också* de fasta ar-

betslagen, och deras förmåga att självständigt sköta sina arbetsuppgifter, av allt större betydelse för hela arbetets organisation.

Arbetarnas ställning i arbetsprocessen blev därför resultatet av flera, och delvis motstridiga, tendenser i utvecklingen. Den blev med tiden alltmer olika för olika grupper av arbetare. Den ordinarie bofaste arbetarens ställning stärktes till följd av hans yrkeskunskap, hans möjlighet att ställa upp när han behövdes o s v. Samtidigt blev extraarbetarnas, hjälparbetarnas, position allt klarare avskild från de ordinaries. Barnens och arbetsvandrarnas arbetsuppgifter blev med tiden alltmer speciella, deras "ersättbarhet" ökade och deras ställning i arbetet försvagades i motsvarande mån.

Någon allmän dequalificering, till följd av en entydig arbetsdelning i Karl Marx' och Harry Bravermans mening, var det under denna period inte tal om. Om något övergripande omdöme skall lämnas för samtliga arbetare är det snarast att deras ställning i arbetet under denna period stärktes.

Rapporten

Arbetets delning: Stocka sågverk under omvandling 1856–1900 (500 sidor) utgör tredje delen i serien "Det svenska arbetets historia" och har givits ut på Arkiv förlag, Box 1559, 221 01 Lund (ISBN 91-7924-0275). Den kan beställas genom bokhandeln. Cirkapris: 150 kr.

Arbetsmiljöfonden

Box 1122, 111 81 Stockholm
Tel 08-796 47 00 (vx)